

Krzysztof Struziak

Szczucin

Przemiany w strukturze agrarnej powiatu Dąbrowa Tarnowska w okresie Drugiej Rzeczypospolitej

Changes in the agrarian structure of the Dąbrowa Tarnowska district in the Second Polish Republic

Abstract

Due to the lack of larger manufacturing plants and scarce natural resources the Dąbrowa district belonged to the majority of districts in the Cracow Voivodeship in which agriculture was the main source of income for most of the inhabitants.

In the interwar period, disadvantageous changes took place in the agrarian structure of the district. The number of farms of the area lower than 5 ha, that is below self-sufficiency level, increased from 80% in 1921 to 87% in 1939. On the one hand, land divisions increased the number of small farms, on the other, they burdened many farms with credits that were taken from numerous institutions to discharge liabilities to other family members. The agrarian reform did not, and could not, improve the situation of most of the farms.

The great rural property that kept using traditional farming methods also did not manage to protect itself from the consequences of the crisis. The steps that were undertaken to modernize the farming were neither sufficiently consequent nor well-thought-out. Thus, properties were seriously indebted and some of them were parceled out or sold. As L. Ręgorowicz said: "The collapse of the great rural property is measured by the fact that when the war began in 1939, 14 out of 24 estates belonged to Jews, and only 10 to Poles."

The enumerated drawbacks of the agrarian structure considerably influenced the way of farming and the economic situation of the local people. In many respects, small-scale agriculture in Dąbrowa was devoid of contacts with the market and was characterized by numerous features typical for natural farming.

Słowa kluczowe: powiat dąbrowski, struktura agrarna, rolnictwo II Rzeczypospolitej, reforma rolna

Key words: Dąbrowa district, agrarian structure, agriculture in the Second Polish Republic, agrarian reform

Wobec braku większych zakładów przemysłowych i śladowych ilości bogactw mineralnych, powiat dąbrowski należał do zdecydowanej większości powiatów województwa krakowskiego, w których rolnictwo w latach międzywojennych stanowiło główne źródło utrzymania ludności.

Literatura przedmiotu ogranicza się do opracowania Jerzego Zawistowskiego, w którym autor zawarł nieco informacji dotyczących struktury agrarnej oraz

artykułu Wiesława Ząbka, gdzie oprócz zestawień statystycznych, autor podjął próbę charakterystyki wytwórczości roślinnej i zwierzęcej w omawianym powiecie¹.

Bazę źródłową niniejszego artykułu stanowią przede wszystkim publikowane wyniki spisów powszechnych z roku 1921 i 1931 oraz spisu austriackiego z 1910 roku. Przydatnym źródłem, dotyczącym sytuacji ekonomicznej wielkiej własności ziemskiej na początku XX wieku okazał się także *Skorowidz dóbr tabularnych w Galicji*. Wartościowym uzupełnieniem danych statystycznych są dokumenty archiwalne znajdujące się głównie w Archiwum Państwowym w Krakowie, Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Archiwum Diecezjalnym w Tarnowie oraz w archiwach poszczególnych parafii powiatu dąbrowskiego². W opracowaniu wykorzystano ponadto nieliczne opublikowane pamiętniki, wspomnienia, artykuły prasowe oraz relacje ustne mieszkańców powiatu dąbrowskiego³.

Przedstawienie zmian w strukturze agrarnej powiatu dąbrowskiego w okresie międzywojennym powoduje wiele trudności. Spis powszechny z 1921 roku przeprowadzony został na terenie województw południowych bardzo niedokładnie. Znaczące braki powstały głównie z powodu zmniejszania w zeznaniach spisowych faktycznej powierzchni gospodarstw poniżej 100 ha. W powiecie dąbrowskim pominięto aż 12,3% powierzchni gruntów, mimo iż wykazana przez spis ogólna liczba gospodarstw niewiele odbiegała od faktycznego stanu rzeczy⁴.

¹ J. Zawistowski, *Stosunki społeczno-gospodarcze i polityczne w powiecie Dąbrowa Tarnowska 1918–1939*, [w:] *Dąbrowa Tarnowska. Zarys dziejów miasta i powiatu*, red. F. Kiryk i Z. Ruta, Warszawa–Kraków 1974; W. Ząbek, *Rozwój rolnictwa powiatu Dąbrowa Tarnowska w okresie międzywojennym*, „Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie” 1977, nr 85.

² *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej z dnia 30 września 1921 roku. Gospodarstwa wiejskie. Województwa południowe*, „Statystyka Polski”, t. XI, z. 5, Warszawa 1927; *Drugi powszechny spis ludności z dnia 9 grudnia 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo krakowskie bez miasta Krakowa*, „Statystyka Polski”, seria C, z. 88, Warszawa 1938; *Podręcznik Statystyki Galicji* [dalej: PSG], t. IX, cz. II, Lwów 1913; Archiwum Państwowe w Krakowie [dalej: APKr], Urząd Wojewódzki Krakowski [dalej: UWKr], sygn. 166, Statystyka produkcji rolnej, obszary gospodarstw, województwo krakowskie. Powiat Dąbrowa; sygn. 138, Charakterystyka ogólna powiatu dąbrowskiego pod względem stosunków rolniczych i uspołecznienia wsi z 19 IV 1929 r.; Archiwum Akt Nowych [dalej: AAN], Ministerstwo Spraw Wewnętrznych [dalej: MSW], sygn. 354, k. 41. Województwo Krakowskie. Powiat Dąbrowa. Dane o stanie gospodarczym powiatu według podziału na gminy nowo projektowane; *Skorowidz dóbr tabularnych w Galicji*, oprac. J. Buzek, Lwów 1905.

³ L. Ręgorowicz, *Obraz Dąbrowy Tarnowskiej i powiatu dąbrowskiego od końca XIX w. do wybuchu II wojny światowej. Wspomnienia*, przygotował i przypisami opatrzył Z. Ruta, „Rocznik Tarnowski” 1999/2000; *Pamiętniki chłopów. Wybór*, Warszawa 1953; Relacje mieszkańców zostały zebrane przez autora w trakcie licznych wywiadów w latach 1990–2008. Są to relacje: Tomasza Lecha, Jana Szymury, Tomasza Szymury (Szczucin), Teresy Borzuchnowskiej (Dąbrowica), Mariana Musiała i Stanisława Kozaczki (Dąbrowa) oraz Anieli Szmist (Świebodzin) i in. Wspomnienia Tomasza Lecha zostały częściowo opublikowane. Zob. „Więści Szczucińskie” 1999, nr 1, 2, 6 i in. Dokumentacja z przeprowadzonych wywiadów w posiadaniu autora.

⁴ *Pierwszy powszechny..., Gospodarstwa wiejskie...*, s. X (tab. I).

Tab. 1. Struktura posiadania i użytkowania gruntów w powiecie dąbrowskim na podstawie danych statystycznych z 1900 r. oraz spisu z 1921 r.

Powierzchnia gruntów według rodzaju właściciela lub użytkownika	Powierzchnia w ha	Udział % w powierzchni gospodarstw	Udział % w powierzchni powiatu
I. Powierzchnia gospodarstw rolnych objęta spisem			
1. Wielka własność rolna	10891	18,1	16,7
2. Gospodarstwo wiejskie do 100 ha	41381	68,7	63,6
II. Powierzchnia gospodarstw wiejskich do 100 ha nie objęta spisem w 1921 r.	7990	13,3	12,3
Razem powierzchnia gospodarstw rolnych	60262	100,0	92,7
III. Powierzchnia nie wchodząca w skład gospodarstw rolnych wg katastru z 1900 r.			
1. Grunty wspólnot gminnych	2402	–	3,4
2. Grunty publiczne (drogi, ulice, place itp.)	2364	–	3,6
Ogółem powierzchnia powiatu	65028	–	100,0

Źródło: *Pierwszy powszechny..., Gospodarstwa wiejskie...*, s. X (tab. I), s. 63 (tab.1)

Jak wykazano w tabeli 1, wyniki spisu powszechnego uzupełnione danymi katastralnymi z 1900 roku pozwalają określić łączną powierzchnię gruntów w gospodarstwach wiejskich do 100 ha na 49 371 ha, co stanowiło łącznie 81,9% ogółu powierzchni we wszystkich gospodarstwach.

Tab. 2. Struktura gospodarstw wiejskich powiatu dąbrowskiego według powierzchni rolnej w 1910 i 1921 r.

Grupy gospodarstw w ha	Gospodarstwa				Różnica między 1921 a 1910 r.	% różnicy
	1910 r.		1921 r.			
	Liczba	%	Liczba	%		
do 2	3668	37,5	4519	38,2	851	23,2
2–5	4084	41,7	4943	41,8	859	21,0
5–10	1616	16,5	1974	16,7	358	22,2
10–20	269	2,7	330	2,8	61	23,6
20 i więcej	157	1,6	62	0,5	–95	–60,5
Razem	9794	100,0	11828	100,0	2034	20,8

Źródło: PSG, t. IX, cz. II, s. 164–165 (tab. 1); *Pierwszy powszechny..., Gospodarstwa wiejskie...*, s. 6 (tab.1)

Według spisu z 1910 roku, na terenie powiatu dąbrowskiego znajdowało się ogółem 9794 gospodarstw rolnych, z czego 3668 (37,5%) to gospodarstwa karłowate do 2 ha, a 4084 (41,7%) od 2 do 5 ha. Razem grupa gospodarstw małorolnych stanowiła prawie 80% ogółu gospodarstw. W grupie tzw. gospodarstw pełnorolnych o obszarze produktywnym 5 ha i więcej 1616 (16,5%) to gospodarstwa 5–10 ha,

269 (2,7%) 10–20 ha. Pozostałe 169 (1,6%) stanowiły gospodarstwa większe powyżej 20 ha, w tym 69 to gospodarstwa powyżej 100 ha. Ogółem własności nieta-bularnej w powiecie było 47 833 ha, czyli na jedno gospodarstwo przypadało 4,9 ha ziemi⁵.

W 1921 roku zwiększyła się o 2034 (20,8%) ogólna liczba gospodarstw chłopskich. W grupach do 20 ha wzrost ten był mniej więcej równomierny i wynosił od 21% do 23,6%, poważnie natomiast, bo aż o ponad 60% spadła liczba gospodarstw powyżej 20 ha, co, jak się wydaje, było wynikiem zarówno działań rodzinnych, jak i wyzbywaniem się części ziemi w celu pozyskania funduszy na odbudowę zniszczonego w czasie wojny inwentarza. Jednym z powodów mogą być również wymienione wyżej niedokładności spisu oraz tendencja do zaniżania obszaru własnego gospodarstwa. Wraz z poważnym wzrostem liczby nie zmieniła się jednak, a nawet pogorszyła struktura gospodarstw, gdyż o 0,7% wzrosła liczba gospodarstw karłowatych⁶.

Stosunkowo duży – 16,7% w porównaniu z innymi powiatami, stanowiły w powiecie dąbrowskim gospodarstwa 5–10 ha i 10–20 ha (2,8%). Obydwie te grupy zajmowały 14 538 ha (36,8%) powierzchni, co dawało przeciętnie 11,2 ha na jedno gospodarstwo. Złożyło się na to wiele przyczyn, ale, jak się wydaje, wśród głównych należy wymienić przede wszystkim zadłużenie wielkiej własności powstałe w 2 połowie XIX wieku, które zmuszało właścicieli do wyprzedazy ziemi oraz wzrost możliwości finansowych chłopów wyjeżdżających masowo na emigrację w latach 1900–1914. Część majątków zostało zlicytowanych, a część znajdowała się w zastawie⁷.

Mniej niż w sąsiednich powiatach, ale jednak dużą część ziemi zajmowały gospodarstwa dzierżawione i służbowe. Gospodarstw wyłącznie dzierżawionych i wyłącznie służbowych było w powiecie dąbrowskim 350 i zajmowały obszar 615 ha, czyli na jedno takie gospodarstwo przypadało 1,8 ha ziemi. Należy jednak zaznaczyć, że na zdecydowaną większość (291) tych gospodarstw przypadało 183 ha ziemi, czyli zaledwie 0,6 ha⁸.

Spis powszechny z 1921 roku wykazał także znaczne rozbieżności między liczbą osób a liczbą gospodarstw rolnych. Na 11 828 gospodarstw wiejskich przypadało w 1921 roku 10 552 czynnych zawodowo rolników, dla których praca na użytkowanych gruntach stanowiła główne źródło utrzymania. Wynikła różnica wykazuje, że znaczna część (10,8%) właścicieli i dzierżawców gospodarstw karłowatych pracę na roli traktowała jedynie jako źródło dodatkowych dochodów. W 1931 roku odsetek ten się nieco zmniejszył do 8,8%, kiedy to na wsi wśród właścicieli 10 789 tzw. zespołów rolniczych, praca na roli była jedynym zajęciem dla 9835 głów rodzin⁹.

⁵ PSG, T. IX, cz. II, s. 164–165 (tab. 1).

⁶ Tamże; *Pierwszy powszechny..., Gospodarstwa wiejskie...*, s. 6 (tab. 1).

⁷ *Pierwszy powszechny..., Gospodarstwa wiejskie...*, s. 6 (tab. 1).

⁸ Tamże, s. 45 (tab. 5).

⁹ Tamże, s. XX, (tab. 6); *Drugi powszechny...*, s. 108 (tab. 23). Za zespół rolniczy uznano każde gospodarstwo domowe, w którego skład wchodzi przynajmniej jeden rolnik właściciel lub dzierżawca. Za osoby wchodzące w skład zespołu rolniczego uznano wszystkich rol-

Dokładniejsze dane dotyczące gospodarstw w powiecie dąbrowskim zawarte są w zestawieniu gospodarstw z 1928 roku, przygotowanym na polecenie władz wojewódzkich dla Głównego Urzędu Statystycznego. Według tego dokumentu liczba gospodarstw w powiecie dąbrowskim w 1927 roku wynosiła 13 831. W porównaniu do 1921 roku był to wzrost o 2003 gospodarstwa (16,9%), a obszar ziemi pozostający w ich posiadaniu wynosił 49 721,1 ha, czyli przyrost areалу wynosił jedynie około 350 ha i był, jak się wydaje, wynikiem dobrowolnej parcelacji majątków ziemskich. Przeciętne gospodarstwo chłopskie liczyło około 3,6 ha ziemi, przy czym rozpiętość w areale pomiędzy poszczególnymi wsiami była spora i wynosiła od 1,1 ha w Łęce Szczucińskiej do 8,0 ha w Odmęcie¹⁰.

Można się tu doszukać pewnych prawidłowości występujących na obszarze całego powiatu dąbrowskiego. Najogólniej wsie o stosunkowo dużym areale przypadającym na gospodarstwo położone były na glebach piaszczystych lub z dużą ilością lasów, łąk i moczarów, np. Odmęt (8,0 ha), Radgoszcz (7,1 ha), Kuzie (6,7 ha) Wólka Grądzka, Oleśnica i Kozubów (6,3 ha), Sieradza z Fiukiem (6,2 ha). Na przeciwnym biegunie znajdowały się wsie ze średnią 1–2 ha, np. Łęka Szczucińska (1,1 ha), Siedliszowice i Karsy (1,4 ha), Jagodniki (1,5 ha). Były to zwykle wsie położone na stosunkowo dobrych glebach w pobliżu dworów, a większość głów rodzin pracowała dodatkowo w dworskich folwarkach lub przemyśle przetwórczym, jak np. ludność wymienionej Łęki Szczucińskiej w dużej liczbie pracowała w założonej tam cegielni Eleonory Lubomirskiej, która zatrudniała 7 pracowników stałych i 40 sezonowych¹¹. Ogółem w całym powiecie dąbrowskim znajdowało się 13 wsi ze średnią areалу przypadającą na gospodarstwo poniżej 2 ha, 31 od 2 do 3 ha, 23 od 3 do 4 ha, 19 od 4 do 5 ha. Pozostała grupę (14) stanowiły osady ze średnią od 5 do 8 ha¹².

Podobne różnice występowały pomiędzy wsiami, jeżeli wziąć pod uwagę liczbę osób utrzymujących się z hektara. Tutaj rozpiętość pomiędzy 0,24 ha w Łęce Szczucińskiej i 1,50 ha na osobę w Wólce Grądzkiej, wynosiła aż 1,26 ha¹³.

Spis powszechny przeprowadzony w 1931 roku nie ustalał obszaru gruntów rolnych, metoda ta bowiem zastosowana w 1921 roku okazała się zawodna. Materiały spisowe podają wprawdzie nie tyle ilość gospodarstw rolnych, co raczej gospodarstw domowych, a ponadto nie uwzględniają tych gospodarstw, których właściciele posiadali inny zawód główny, zajęcie na roli traktowali zaś jako zajęcie dodatkowe. Mimo tych zastrzeżeń materiał spisowy stanowi odbicie stanu

ników właścicieli i dzierżawców, czyli zarówno samego właściciela lub dzierżawcę – głowę zespołu, jak osoby będące na jego utrzymaniu oraz członków rodziny pomagających głowie zespołu a będących członkami tego gospodarstwa domowego; nie uznano natomiast za osoby wchodzące w skład zespołu rolniczego tych członków gospodarstwa domowego, którzy nie są w zawodzie głównym rolnikami właścicielami ani dzierżawcami.

¹⁰ APKr, UWKr, sygn. 166, Statystyka produkcji rolnej...

¹¹ Tamże.

¹² Tamże.

¹³ Liczba ludności wsi podana jest ze spisu z 1921 roku, czyli biorąc pod uwagę przyrost ludności w latach 1921–1927, podane wielkości należałyby nieco zmniejszyć.

posiadania tej grupy chłopów, dla których praca w gospodarstwie stanowiła podstawowe, a najczęściej jedyne źródło utrzymania dla nich i ich rodzin.

Tab. 3. Gospodarstwa wiejskie według liczby ludności i powierzchni rolnej (do 100 ha) w 1931 r.

Ogółem		w ha					
		poniżej 2	2–5	5–10	10–15	15 i więcej	niewiadoma
ludności	51226	14655	24625	8049	692	201	3004
%	100,0	28,6	48,1	15,7	1,4	0,4	5,9
zespołów	11325	3919	5193	1426	118	36	613
%	100,0	34,6	45,9	12,6	1,0	0,3	5,4

Źródło: *Drugi powszechny...*, s. 80 (tab. 20)

Jak wynika z danych zamieszczonych w tabeli 3 na ogólną liczbę 11 325 zespołów rolniczych 10 656 stanowiły gospodarstwa poniżej 15 ha. Wśród tej liczby było 3919 (34,6%) gospodarstw posiadających poniżej 2 ha, 5193 posiadających od 2 do 5 ha (45,9%). Obydwie grupy stanowiły łącznie 80,5% ogółu gospodarstw, co w porównaniu do roku 1921 roku dawało 0,5% wzrost w tej grupie i świadczyło o postępującym rozdrobnieniu. Spadł natomiast o 4,1 odsetek gospodarstw 5–10 ha, których zanotowano 1426 (12,6%). Pozostałą część stanowiło 118 gospodarstw 10–15 ha (1,0%) i 56 gospodarstw (0,3%) powyżej 15 ha. Dla 613 (5,4%) nie podano powierzchni¹⁴.

Zestawienie sporządzone w 1933 roku, przy okazji projektowanej reformy administracyjnej, stwierdzało istnienie na terenie powiatu dąbrowskiego 14 228 gospodarstw, z czego o areale do 10 ha 13 700, około 480 mieszczących się w granicach 10–50 ha i około 50 posiadających ponad 50 ha. Poważna rozbieżność pomiędzy danymi uzyskanymi ze spisu z 1931 roku, a podanymi w 1933 roku, wzięta się stąd, że te ostatnie, podobnie jak w 1928 roku, zawierały także gospodarstwa nie będące dla ich właścicieli głównym źródłem utrzymania oraz wszelkie inne nie ujęte w spisie, np. ogródki i niewielkie parcele robotników rolnych. Różnica w liczbie gospodarstw powyżej 10 ha powstała zapewne stąd, że przy sporządzaniu spisu wzięto pod uwagę nie ogólny obszar gruntów, lecz tylko ziemię orną, pastwiska, łąki i ogrody, co zmniejszyło w znaczny sposób ilość gospodarstw większych, które miały w swoim posiadaniu dużą część lasów¹⁵. W następnych latach obserwuje się w powiecie dąbrowskim dalszy wzrost liczby gospodarstw do 5 ha, czyli poniżej

¹⁴ *Pierwszy powszechny..., Gospodarstwa wiejskie...*, s. 6 (tab.1); *Drugi powszechny...*, s. 80 (tab. 20).

¹⁵ AAN, MSW, sygn. 354, k. 41. Województwo Krakowskie. Powiat Dąbrowa. Dane o stanie gospodarczym powiatu według podziału na gminy nowo projektowane; Por. *Drugi powszechny spis ludności...*, s. 80 (tab. 20).

normy samowystarczalności. W 1938 roku stanowiły one już 87% ogółu, czyli w porównaniu do 1931 roku ich odsetek wzrósł o 6,5%¹⁶.

Istniejącą strukturę agrarną wsi poprawić miała reforma rolna przewidująca tworzenie samodzielnych gospodarstw i powiększanie gospodarstw już istniejących kosztem parcelacji majątków obszarniczych. Niestety mimo wprowadzenia w życie ustawy o podziale majątków większych niż 180 ha, w sposób zauważalny nie polepszyła się struktura gospodarstw chłopskich. W latach 1919–1921, według danych GUS, rozparcelowano w powiecie dąbrowskim jedynie 140 ha ziemi, w latach 1921–1924 około 92 ha, natomiast w latach 1928–1929 nieco ponad 295 ha. Łącznie było to więc jedynie 527 ha powierzchni gruntu¹⁷. Reforma rolna nie mogła jednak w omawianym powiecie spełnić pokładanych oczekiwań, nawet przy całkowitej parcelacji większej własności. Przykładowo w 1921 roku do upełnorolnienia 9462 gospodarstw do 5 ha, potrzebne było aż 27 761 ha ziemi, podczas gdy majątki ziemskie dysponowały około 12 000 ha, z której dodatkowo poważną część stanowiły lasy.

W warunkach niedostatku ziemi, w gospodarstwach chłopskich, istotne znaczenie dla egzystencji wielu rodzin miały grunty wspólnot gminnych, które zajmowały 2402 ha, czyli 3,4% powierzchni powiatu. Większość tych gruntów wykorzystywana była jako pastwiska do wypasu bydła i gęsi. W 1921 roku ogólna liczba podmiotów posiadających grunty wspólne wynosiła 92, z czego 66 było własnością gmin i 6 przysiółków. W niektórych gminach pastwiska wspólnotowe rozpościerały się na przestrzeni ponad 100 hektarów, np. w gminach Radgoszcz – 314,5 ha, Podlipie – 235,9 ha, Kupienin – 120,1 ha, Smęgorzów – 119,0 ha, Luszowice – 115,4 ha, Gruszów Wielki – 104,0 ha¹⁸.

Obok licznych gospodarstw funkcjonujących poniżej granicy samowystarczalności, w latach międzywojennych istniały na terenie powiatu dąbrowskiego wielkie majątki obszarnicze oraz pojedyncze folwarki powyżej 50 ha, znajdujące się najczęściej w posiadaniu Żydów i wzbogaconej inteligencji. Jak donosiło sprawozdanie władz powiatowych, wielka własność nie wywierała „głębszego wpływu na stan gospodarczy małorolnych”¹⁹.

W 1903 roku, według skorowidza własności tabularnej J. Buzka, na terenie omawianego powiatu majątki powyżej 100 ha liczyły łącznie 22 561,3 ha ziemi²⁰. Właścicielami dóbr o areale ponad 1000 ha na początku XX wieku byli: Jan hr. Konopka, Eleonora ks. Lubomirska, Zofia hr. Tarnowska, Franciszek Ksawery

¹⁶ W. Ząbek, *Rozwój rolnictwa...*, s. 73. Norma samowystarczalności została na 5 ha powierzchni, przy czym stanowiła minimum samowystarczalności. K. Rey, *Uwagi w sprawie przeżytków feudalnych w rolnictwie Polski międzywojennej*, „*Ekonomista*” 1952, nr 2.

¹⁷ Tamże, s. XIII (tab. 3); „*Kwartalnik Statystyczny*” 1925, 1926, 1928, 1929.

¹⁸ APKr, sygn. 166, Statystyka produkcji rolnej...

¹⁹ APKr, sygn. 138, Charakterystyka ogólna...

²⁰ Obliczenia własne na podstawie danych zamieszczonych w: *Skorowidz dóbr tabularnych...*

Bogusz oraz Róża hr. Żeleńska, którzy łącznie posiadali 10 136,6 ha (45%) gruntu²¹. Majątków od 500 do 1000 ha było 5 i liczyły 3687,2 ha (16,3%), od 300 do 500 ha zanotowano 9 razem 3437,4 ha (15,2%), od 200 do 300 ha 12 i liczyły 2877,3 ha (12,8%) oraz od 100 do 200 ha – 12 łącznie 1593,3 ha (7,1%). Pozostałą część (3,6%) stanowiły ciała tabularne poniżej 100 ha²².

W latach 1905–1912 na 100 ciał tabularnych w 44 nastąpiły zmiany własnościowe. Część majątków zostało w całości lub częściowo rozparcelowanych. Pojawiła się też spora grupa właścicieli żydowskich: Chaim Mendel Aberdam, Salomon Margulies, Noe Spiro, Szymon Aschheim, Józef Eisen, Noe Grün, Debora Geldwersh, Szymon Silberzweig i innych²³.

Nie wchodząc w rozważania na temat niekompletności danych z 1921 roku, można przyjąć za M. Przytkowskim, autorem komentarza do wyników spisu, że informacje na temat gospodarstw powyżej 100 ha w województwie krakowskim są wiarygodne, a odsetki niespisanej powierzchni były minimalne²⁴.

Spis z 1921 roku wykazał na terenie powiatu dąbrowskiego 34 majątki powyżej 100 ha, o ogólnej powierzchni 10 891 ha. Stanowiły one własność ziemian, wzbogaconych Żydów i przedstawicieli inteligencji. Wśród nich znajdowało się 15 majątków od 100 do 200 ha o powierzchni łącznej 2208 ha (20,3%), 18 od 200 do 1000 ha o powierzchni 7663 (70,4%) oraz 1 powyżej 1000 ha o powierzchni 1020 ha. Obszar ziemi będącej w posiadaniu wielkiej własności stanowił niewiele ponad 18% uprawianych gruntów, co świadczyło o daleko idącej parcelacji przeprowadzonej głównie w latach 1900–1914²⁵.

W 1927 roku, według zestawienia władz powiatowych z 1928 roku, istniało w powiecie dąbrowskim już tylko 50 gospodarstw ziemiańskich o powierzchni powyżej 50 ha.

Ogółem wielka własność dysponowała w 1927 roku 10 735,03 ha ziemi, przy czym majątki powyżej 100 ha zajmowały 10 288,7 ha. W porównaniu z danymi uzyskanymi w trakcie spisu z 1921 roku, było to o 602,3 ha mniej, która to różnica jest w większości miarą parcelacji w powiecie dąbrowskim²⁶.

²¹ Tamże.

²² Tamże.

²³ Tamże.

²⁴ Tamże.

²⁵ Tamże, s. 63 (tab. 1).

²⁶ Tamże; APKr, sygn. 66, Statystyka produkcji rolnej...

Tab. 4. Wielka własność rolna (powyżej 50 ha) w powiecie dąbrowskim w 1927 r.

Lp.	Majątek	Liczba gospodarstw	Powierzchnia ogólna	Ziemia orna	Właściciel
			w ha		
1.	Dąbrówki Breńskie	2	441,74	104,73	J.L. Konopka
	Jadowniki Mokre	1	554,05	–	
	Miechowice Wielkie	1	65,90	36,68	
	Olesno	1	470,46	299,54	
	Wietrzychowice	1	60,00	36,00	
	Razem	6	1592,15	476,95	
2.	Borki	1	344,39	270,73	E. Lubomirska
	Łęka Szczucińska	1	92,07	50,06	
	Maniów	1	276,23	123,16	
	Szczucin	1	220,41	146,74	
	Świdrówka	1	155,38	77,69	
	Zabrze	1	442,54	115,10	
	Razem	6	1531,02	783,48	
3.	Podborze z Brniem	1	821,24	405,73	F. Konopka
4.	Skrzynka	3	749,30	108,70	S. Margulies H. Weisglass J. Żurawski
5.	Lubasz	2	717,64	211,99	E. Bogusz F. Bogusz
6.	Gorzyce	1	524,85	439,85	R. Sanguszko
	Adamierz	1	65,60	42,58	
	Razem	2	590,45	482,43	
7.	Brzezówka	1	183,58	68,48	W. Bogusz
	Suchy Grunt	1	371,88	141,76	
	Razem	2	555,46	210,24	
8.	Smyków Mały	2	435,64	19,57	R. Bobrowska H. Zborowska
9.	Słupiec Mały i Wielki	2	425,86	199,69	T. Śmiałowski S. Tiles
10.	Dąbrowa	3	349,44	112,07	S. Bobrowski S. Zagórniak M. Hollender
11.	Smyków Wielki	2	385,00	8,06	N. Grün
12.	Mędrzechów	1	100,0	–	W. Sroczyński
	Świebodzin	1	76,31	74,00	
	Wola Mędrzechowska	1	143,87	3,45	
	Razem	3	320,18	77,45	
13.	Borusowa	1	305,59	221,75	J. Bzowski
14.	Wola Szczucińska	1	290,63	227,89	B. Gorczyńska
15.	Szarwark	1	241,71	136,39	K. Horn A. Kohn

16.	Zalipie (Niwki)	1	235,48	216,30	P. Treter
17.	Dalastowice	2	220,00	77,87	A. Kapturkiewicz H. Weisglass
18.	Lipiny	3	203,14	90,92	A. Haber i B. Sernest C. Holander i A. Sanen
19.	Wójcina	2	177,83	5,75	H. Weisglass
20.	Siedliszowice	1	156,02	153,53	S. Bzowska H. Wysocki
21.	Otfinów i Diament	1	163,00	155,00	F. Stojowski
22.	Żelichów	1	121,80	101,00	S. Salpeter
23.	Nowopole	1	84,59	20,14	H. Wysocki
24.	Żabno	1	61,86	53,81	S. Kwiatkowski
	Razem	50	10735,03	4556,71	

Źródło: APKr, sygn 166, Statystyka produkcji rolnej...; *Księga adresowa Polska wraz z W. M. Gdańskiem dla handlu, przemysłu, rzemiosł i rolnictwa 1928*, Warszawa 1928

Z dwóch największych pod względem obszaru majątków J. Konopki i E. Lubomirskiej, jedynie ten drugi oznaczał się wysokim stopniem koncentracji folwarków położonych jedynie na terenie parafii Szczucin. W latach kryzysu gospodarczego klucz szczuciński ledwo wegetował. Zarząd Dóbr ratował się częściowo pożyczaniem pieniędzy u pacanowskich Żydów, jak również wyprzedają ziemi i lasów. Od 1934 roku do wybuchu wojny, majątek E. Lubomirskiej zalegał ze spłatą podatku gruntowego na łączną kwotę 52 283 zł 42 gr²⁷. Majątek J. Konopki w Brniu prowadził ciągle jeszcze gospodarkę tradycyjną. Podjęte kroki w kierunku unowocześnienia gospodarki nie były dość konsekwentne ani głębiej przemyślane, toteż klucz breński stopniał powoli z 6840 ha pod koniec XIX wieku do około 1026 ha w 1939 roku²⁸.

W gminie Szczucin znajdował się również majątek Franciszka Ksawerego Bogusza, który tworzyły Lubasz, Bukowiec, Brzezówka i Suchy Grunt. W chwili śmierci, w 1919 roku, Bogusz pozostawił majątek w kwitnym stanie swym synom, Edwardowi i Franciszkowi Ksaweremu. Edward otrzymał Lubasz, Ksawery Bukowiec, natomiast Brzezówka i Suchy Grunt zostały przy matce Wandzie Boguszowej, która zamieszkała razem z synem Ksawerem w Bukowcu²⁹. Pozostałe majątki były rozrzucone po terenie całego powiatu i stanowiły pozostałość po dawnych silnych ekonomicznie kluczach Załuskich, Tarnowskich, Żeleńskich i innych³⁰.

²⁷ M. Jachym, *Front Narodowy a księżna Eleonora Lubomirska*, „Wieści Szczucińskie” 2001, nr 5.

²⁸ L. Ręgorowicz, *Obraz Dąbrowy Tarnowskiej...*

²⁹ K. Struziak, *Szczucin i okolice. Zarys dziejów do 1948 roku*, Szczucin 2009, s. 170.

³⁰ L. Ręgorowicz, *Obraz Dąbrowy Tarnowskiej...*, s. 130.

Własność kościelna w powiecie dąbrowskim nie stanowiła w okresie międzywojennym większych kompleksów i dysponowała około 250–300 ha gruntu. Wyposażenie parafii było różne. Przykładowo, na początku XX wieku parafia dąbrowska dysponowała około ponad 115 ha gruntu i lasu³¹, a w Gręboszowie pod koniec XIX w. chłopci dzierżawili od proboszcza około 30 ha ziemi³². Parafia w Szczucinie dysponowała 19 ha ziemi uprawnej oraz 9,2 ha łąk i pastwisk razem około 28 ha i zatrudniała do prac polowych około 10 osób. W pobliżu plebani znajdowały się zabudowania gospodarskie, tj. stajnie, obory i stodoła, a w 1916 roku dochód z beneficjum wyniósł 1736,13 koron³³. Były jednak już i w tym okresie parafie, które posiadały jedynie około 5 ha gruntu, jak np. parafia w Słupcu.

Według danych spisu z 1921 roku na terenie powiatu dąbrowskiego znajdował się tylko 1 majątek kościelny zaliczany do większej własności o ogólnej powierzchni 75 ha, w którym grunty orne stanowiły 72% (54 ha), łąki i pastwiska 18,7% (14 ha), lasy 6,7% (5 ha) i sady 1,3% (1 ha)³⁴. Dane spisowe informują także, że spora część ziemi będącej własnością tej parafii znajdowała się w dzierżawie parcelowej, tj. w rękach 34 dzierżawców, z których 15 dzierżawiło ponad ha gruntu. Zdecydowana większość 85,3% (29) trzymało ziemię za odrodek, a tylko 14,7% (5) za gotówkę³⁵.

W latach międzywojennych starsze ośrodki parafialne w Bolesławiu, Dąbrowie, Gręboszowie, Otfinowie, Szczucinie, Wietrzychowicach i Żabnie dysponowały gruntem o areale od 30 do 50 ha, a proboszczowie prowadzili gospodarstwa na wzór małych folwarków, zatrudniając nawet do pracy 10 i więcej osób. Jak wspominał L. Ręgorowicz pisząc o parafii dąbrowskiej: „Ludność Podkościela to nawet nie ludność wiejska, bo poważna część ziemi ornej gminy należała do folwarku parafialnego”³⁶.

Parafie powstałe przez wydzielenie ze starych ośrodków parafialnych posiadały znacznie mniejsze beneficja, a prowadzone przez niektórych proboszczów gospodarstwa podobne były raczej do średnich gospodarstw chłopskich, chociaż, jak pisał L. Ręgorowicz, niektórzy proboszczowie prowadzili swe gospodarstwa „z zapalem i oddaniem”³⁷.

Przykładowo, na utrzymanie proboszcza w Woli Mędrzechowskiej wieś przeznaczyła w 1934 roku 12 morgów gruntu, a proboszcz ze Szczucina miał dać 5 ha we wsi Skrzynka, której część wyraziła chęć przynależności do nowo tworzonego okręgu parafialnego. Sprawa jednak (z winy proboszcza szczucińskiego) przeciągała się,

³¹ Tamże.

³² B. Kasperek, *Jakub Bojko 1857–1943*, Lublin 1998, s. 174.

³³ ADT, *Conspectus Fundatarum Misnarum et aliarum devotionum ecclesiae parochialis in Szczucin, Inwentarium ex anno 1818; Schematismus cleri dioeceseos Tarnoviensis tam secularis quam regularis pro anno 1916*, s. 71.

³⁴ *Wielka własność rolna*, „Statystyka Polski”, t. V, Warszawa 1925, s. 85.

³⁵ Tamże, s. 87.

³⁶ *Relacje mieszkańców*; L. Ręgorowicz, *Obraz Dąbrowy Tarnowskiej...*, s. 134.

³⁷ „Poznałem kilku proboszczów, którzy umieli poprowadzić wzorową gospodarkę bądź zbożową, bądź hodowlaną, bądź wreszcie ogrodniczą. Najlepiej zresztą prowadzone gospodarstwa plebańskie nie były w miejscowościach o gruntach najlepszych”. Tamże, s. 131.

a po protestach i wysyłaniu delegacji do Kurii, ostatecznie już po wojnie nowa parafia otrzymała jedynie 3 ha ziemi³⁸.

Gdy 1 sierpnia 1938 roku została erygowana parafia w Szarwarku, na utrzymanie proboszcza wydzielono 7 ha gruntu z probostwa w Dąbrowie, który następnie sprzedano i w zamian zakupiono 15 morgów ziemi dworskiej³⁹.

Osobnego omówienia wymaga struktura użytkowania gruntów w poszczególnych rodzajach własności. Według danych z początku XX wieku, struktura użytkowania gruntów mniejszej i większej własności w powiecie dąbrowskim różniła się głównie w odsetku posiadanych lasów o 15,6% na korzyść własności tabularnej. Poważne różnice występowały także w poszczególnych majątkach obszarniczych, gdzie odsetek gruntów ornych w majątkach powyżej 1000 ha był niższy w porównaniu z majątkami mniejszymi, natomiast wyższy był w nich odsetek lasów i łąk⁴⁰.

Jak już wspomniano, spis przeprowadzony w 1921 roku pominął znaczną ilość gruntów, przy czym niedobory w ogólnej powierzchni w powiecie dąbrowskim (podobnie jak w całym województwie krakowskim) nie rozkładały się równomiernie na wszystkie użytki. Porównując dane z 1900 roku z wykazanymi przez spis 1921 roku, okazuje się, że powierzchnia gruntów ornych stanowiła w 1921 r. 77,3%, łąk 73,4%, lasów 97,1% powierzchni wykazanej w 1900 r., natomiast powierzchnia pastwisk, sadów i ogrodów oraz pozostałych gruntów znacznie ją przewyższa⁴¹.

Już na pierwszy rzut oka widać, że takie zmiany w powierzchni użytków rolnych wydają się mało prawdopodobne, szczególnie ze względu na duży spadek odsetka ziemi ornej, gdzie należałoby oczekiwać raczej zmian odwrotnych. Przyczyną takiego stanu rzeczy są braki w spisie części gospodarstw poniżej 100 ha, które obciążają głównie te użytki, które przeważają w tych gospodarstwach, czyli grunty orne⁴².

Ze względu na przedstawione niedokładności spisu z 1921 roku zasadne będzie, dla przedstawienia struktury użytkowania gruntów, wykorzystanie (niewiele przesuniętych w czasie) precyzyjnych danych z 1928 roku.

Zamieszczone w tabeli 5 dane pozwalają na stwierdzenie, że w porównaniu do 1903 roku wyraźnie zwiększyła się różnica pomiędzy odsetkiem ziemi ornej w majątkach ziemskich i gospodarstwach chłopskich. Z 18,8% do 30,2% wzrósł wśród wielkiej własności odsetek lasów. Świadczy to o tym, że po pierwsze wśród chłopów występowało głównie zapotrzebowanie na grunt orny, a po drugie, że właściciele

³⁸ Archiwum Parafialne w Woli Mędrzechowskiej, Dokumenty do Kroniki Parafialnej; Por. J. Giera, „Dzieje parafii rzymskokatolickiej w Szczucinie do 1945 roku”, Szczucin 1979, s. 38 (mps znajduje się w Archiwum Parafialnym w Szczucinie).

³⁹ J. Borowska-Marciniak, *Szarwark dawniej i dziś. Z dziejów wsi w powiecie Dąbrowa Tarnowska*, Kraków 2000, s. 68.

⁴⁰ Obliczono na podstawie danych: PSG, t. IX, cz. II, s. 172 (tab. 2); *Skorowidz dóbr tabularnych...*

⁴¹ *Pierwszy powszechny..., Gospodarstwa wiejskie...*, s. XVIII (tab. 8).

⁴² Tamże, s. XXXIV.

ziemscy niechętnie pozbywali się lasów, które oprócz tego, że stanowiły poważne źródło dochodu bez większych nakładów finansowych, to dodawały im prestiżu⁴³.

Tab. 5. Struktura użytkowania gruntów w powiecie dąbrowskim w 1927 r.

Gospodarstwa	ziemia orna	łąki	pastwiska	ogrody	lasy	nieużytki	inne	powierzchnia ogólna
Większa własność	4556,7	1438,1	580,1	101,6	3235,7	449,5	373,3	10 735,0
	42,4%	13,4%	5,4%	0,9%	30,2%	4,2%	3,5%	100,0%
Mniejsza własność	34695,1	2772,5	4096,7	517,1	1941,7	2110	5175,7	51 308,8
	69,8%	5,6%	8,2%	1,0%	3,9%	4,2%	10,4%	100,0%
Razem	39251,8	4210,6	4676,8	618,7	5177,4	2559,5	5549	62 043 0
	63,3%	6,8%	7,5%	1,0%	8,3%	4,1%	8,9%	100,0%

Źródło: APKr, sygn. 166, Statystyka produkcji rolnej...

Wymienione wady struktury agrarnej wpływały w dużej mierze na sposób gospodarowania oraz położenie ekonomiczne miejscowej ludności. Drobne rolnictwo dąbrowskie było pod wieloma względami pozbawione kontaktu z rynkiem i posiadało wiele cech gospodarki naturalnej.

Podsumowując powyższe rozważania należy stwierdzić, że w latach międzywojennych w strukturze agrarnej powiatu dąbrowskiego nastąpiły dalsze niekorzystne zmiany. Wzrosła bowiem z 80% w 1921 do 87% w 1939 roku liczba gospodarstw do 5 ha, czyli poniżej granicy samowystarczalności. Działy rodzinne z jednej strony zwiększały liczbę gospodarstw karłowatych, z drugiej zaś obciążały liczne gospodarstwa kredytami, zaciągniętymi w instytucjach kredytowych na spłatę zobowiązań wobec pozostałych członków rodziny. Reforma rolna nie przyniosła, gdyż – jak wykazano – przynieść nie mogła poprawy sytuacji większości gospodarstw.

Do pozytywnych zmian należy zaliczyć natomiast wzrost powierzchni wszystkich rodzajów użytków rolnych, a szczególnie pozytywnym objawem był wzrost o 22,9% powierzchni ziemi ornej.

Nie obroniła się też przed skutkami kryzysu gospodarczego wielka własność rolna, prowadząca ciągle jeszcze gospodarkę tradycyjną. Podejmowane kroki w kierunku unowocześnienia gospodarki nie były dość konsekwentne ani głębiej przemyślane, stąd też majątki były poważnie zadłużone, a część rozparcelowano lub sprzedano. Jak pisał cytowany często w niniejszym artykule L. Regorowicz: „Miarą upadku wielkiej własności w powiecie jest fakt, że w chwili wybuchu wielkiej wojny 1939 roku na 24 majątków ziemskich, jakie jeszcze zostały w powiecie, 14 było w rękach Żydów, a tylko 10 w rękach polskich”⁴⁴.

e-mail: krzystr6@wp.pl

⁴³ Por. APKr, sygn. 166, Statystyka produkcji rolnej...

⁴⁴ L. Ręgorowicz, *Obraz Dąbrowy Tarnowskiej...*, s. 130.